

مبانی شهرشناسی

(رشته معماری و شهرسازی)

دکتر حمیدرضا عامری سیاهویی مهندس صابر زند

امروزه کتاب‌خوانی و علم‌آموزی، نه تنها یک وظیفه‌ی ملی، که یک واجب دینی است.

مقام معظم رهبری

در عصر حاضر یکی از شاخصه‌های ارزیابی رشد، توسعه و پیشرفت فرهنگی هر کشوری میزان تولید کتاب، مطالعه و کتاب‌خوانی مردم آن مرز و بوم است. ایران اسلامی نیز از دیرباز تاکنون با داشتن تمدنی چندهزارساله و مراکز متعدد علمی، فرهنگی، کتابخانه‌های معتبر، علما و دانشمندان بزرگ با آثار ارزشمند تاریخی، سرآمد دولت‌ها و ملت‌های دیگر بوده و در عرصه‌ی فرهنگ و تمدن جهانی به‌سان خورشیدی تابناک همچنان می‌درخشد و با فرزندان نیک‌نهاد خویش هنرنمایی می‌کند. چه کسی است که در دنیا با دانشمندان فرزانه و نام‌آور ایرانی همچون ابوعلی سینا، ابوریحان بیرونی، فارابی، خوارزمی و ... همچنین شاعران برجسته‌ای نظیر فردوسی، سعدی، مولوی، حافظ و ... آشنا نباشد و در مقابل عظمت آنها سر تعظیم فرود نیاورد. تمامی این افتخارات ارزشمند، برگرفته از میزان عشق و علاقه فراوان ملت ما به فراگیری علم و دانش از طریق خواندن و مطالعه منابع و کتاب‌های گوناگون است. به شکرانه‌ی الهی، تاریخ و گذشته ما، همیشه درخشان و پربار است. ولی اکنون در این زمینه در چه جایگاهی قرار داریم؟ آمار و ارقام ارائه‌شده از سوی مجامع و سازمان‌های فرهنگی در مورد سرانه‌ی مطالعه‌ی هر ایرانی، برایمان چندان امیدوارکننده نمی‌باشد و رهبر معظم انقلاب اسلامی نیز از این وضعیت بارها اظهار گله و ناخشنودی نموده‌اند.

کتاب، دروازه‌ای به سوی گستره‌ی دانش و معرفت است و کتاب خوب، یکی از بهترین ابزارهای کمال بشری است. همه‌ی دستاوردهای بشر در سراسر عمر جهان تا آنجا که قابل کتابت بوده است، در میان دست‌نوشته‌هایی است که انسان‌ها پدید آورده و می‌آورند. در این مجموعه‌ی بی‌نظیر، تعالیم الهی، درس‌های پیامبران به بشر، و همچنین علوم مختلفی است که سعادت بشر بدون آگاهی از آنها امکان‌پذیر نیست. کسی که با دنیای زیبا و زندگی‌بخش کتاب ارتباط ندارد بی‌شک از مهم‌ترین دستاوردهای انسانی و نیز از بیشترین معارف الهی و بشری محروم است. با این دیدگاه، به‌روشنی می‌توان ارزش و مفهوم رمزی عمیق در این حقیقت تاریخی را دریافت که اولین خطاب خداوند متعال به پیامبر گرامی اسلام(ص) این است که «بخوان!» و در اولین

سوره‌ای که بر آن فرستاده‌ی عظیم‌الشان خداوند، فرود آمده، نام «قلم» به تجلیل یاد شده‌است: «اقْرَأْ وَ رَبُّكَ الْأَكْرَمُ. الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ» در اهمیت عنصر کتاب برای تکامل جامعه‌ی انسانی، همین بس که تمامی ادیان آسمانی و رجال بزرگ تاریخ بشری، از طریق کتاب جاودانه مانده‌اند.

دانشگاه پیام‌نور با گستره‌ی جغرافیایی ایران‌شمول خود با هدف آموزش برای همه، همه‌جا و همه‌وقت، به‌عنوان دانشگاهی کتاب‌محور در نظام آموزش عالی کشورمان، افتخار دارد جایگاه اندیشه‌سازی و خردورزی بخش عظیمی از جوانان جویای علم این مرز و بوم باشد. تلاش فراوانی در ایام طولانی فعالیت این دانشگاه انجام پذیرفته تا با بهره‌گیری از تجربه‌های گرانقدر استادان و صاحب‌نظران برجسته کشورمان، کتاب‌ها و منابع آموزشی درسی شاخص و خودآموز تولید شود. در آینده هم، این مهم با هدف ارتقای سطح علمی، روزآمدی و توجه بیشتر به نیازهای مخاطبان دانشگاه پیام‌نور با جدیت ادامه خواهد داشت. به‌طور قطع استفاده از نظرات استادان، صاحب‌نظران و دانشجویان محترم، ما را در انجام این وظیفه‌ی مهم و خطیر یاری‌رسان خواهد بود. پیشاپیش از تمامی عزیزانی که با نقد، تصحیح و پیشنهادهای خود ما را در انجام این وظیفه‌ی خطیر یاری می‌رسانند، سپاسگزاری می‌نماییم. لازم است از تمامی اندیشمندانی که تاکنون دانشگاه پیام‌نور را منزلگاه اندیشه‌سازی خود دانسته و ما را در تولید کتاب و محتوای آموزشی درسی یاری نموده‌اند، صمیمانه قدردانی گردد. موفقیت و بهروزی تمامی دانشجویان و دانش‌پژوهان عزیز آرزوی همیشگی ما است.

دانشگاه پیام‌نور

فهرست مطالب

نه	مقدمه
یازده	چکیده
۱	فصل اول
۱	اهداف کلی
۱	اهداف یادگیری
۱	۱-۱ شهر چیست؟
۳	۱-۱-۱ شهر از دیدگاه قرآن مجید
۵	۱-۱-۲ شهر از دیدگاه جمعیتی
۶	۱-۱-۳ شهر از دیدگاه فرهنگی، اجتماعی و سیاسی
۸	۱-۱-۴ شهر از دیدگاه اقتصادی
۸	۱-۱-۵ شهر از دیدگاه جغرافیایی
۹	۱-۱-۶ شهر از دیدگاه تاریخی
۹	۱-۱-۷ شهر از دیدگاه شاعران
۱۱	۲-۱ مهم‌ترین و معروف‌ترین نظریه‌پردازان شهر
۱۲	۱-۲-۱ شهر از دیدگاه ابن‌خلدون
۱۴	۲-۲-۱ شهر از دیدگاه ابونصر فارابی
۱۶	۳-۲-۱ شهر از دیدگاه امیل دورکیم
۱۷	۴-۲-۱ شهر از دیدگاه ایموس راپاپورت
۱۸	۵-۲-۱ شهر از دیدگاه پل سینجر
۱۹	۶-۲-۱ شهر از دیدگاه جین جیکوبز
۲۰	۷-۲-۱ دیدگاه چارلز کولی
۲۱	۸-۲-۱ شهر از دیدگاه دیوید هاروی
۲۲	۹-۲-۱ شهر از دیدگاه فرانسیسکو خولیانو

۲۲	۱-۲-۱۰ شهر از دیدگاه گوردن چایلد
۲۴	۱-۲-۱۱ شهر از دیدگاه لویییس مامفورد
۲۷	۱-۲-۱۲ شهر از دیدگاه ماکس وبر
۲۸	۱-۲-۱۳ شهر از دیدگاه سیدمحسن حبیبی
۳۰	۳-۱ مشخصه‌ها و ویژگی‌های شهر
۳۰	۱-۳-۱ انواع شهرها
۳۲	۲-۳-۱ عوامل مشخصه شهر از روستا
۳۳	۴-۱-۴ نگاهی گذرا به پیدایش شهر(از شهرهای نخستین تا شهر انقلاب صنعتی)
۳۳	۱-۴-۱ شهر نخستین
۳۸	۲-۴-۱ شهر قرون وسطایی
۳۹	۳-۴-۱ شهر دوره رنسانس اروپایی
۴۰	۴-۴-۱ شهر دوره اسلامی
۴۵	سؤالات تستی فصل اول
۴۶	سؤالات تشریحی فصل اول

فصل دوم

۴۷	اهداف کلی
۴۷	اهداف یادگیری
۴۷	۱-۲ شهر چگونه به وجود می‌آید؟
۴۹	۱-۱-۲ تکوین شهر از دیدگاه فرهنگ‌گرا
۵۱	۲-۱-۲ تکوین شهر از دیدگاه عملکردگرا
۵۴	۲-۲ شهر به عنوان سازواره
۵۵	۱-۲-۲ رویکرد کارکردگرا
۶۴	۲-۲-۲ رویکرد طبیعت‌گرا
۷۱	۳-۲ شهر به عنوان مدینه بشری
۷۱	۱-۳-۲ رویکرد فرهنگ‌گرا
۷۵	سؤالات تستی فصل دوم
۷۶	سؤالات تشریحی فصل دوم

فصل سوم

۷۷	اهداف کلی
۷۷	اهداف یادگیری
۷۷	۱-۳ شکل شهر چیست و چگونه ساخته می‌شود؟
۷۹	۱-۱-۳ شکل شهرهای نخستین
۸۴	۲-۱-۳ شکل سازمان‌یافته
۸۷	۳-۱-۳ شکل‌های نوگرا
۸۹	۲-۳ انواع شکل شهر
۸۹	۱-۲-۳ شکل آشفته یا ارگونومیک
۹۱	۲-۲-۳ شکل شعاعی یا قطاعی
۹۳	۳-۲-۳ شعاعی دایره‌ای
۹۴	۴-۲-۳ نیمه شعاعی
۹۵	۵-۲-۳ شعاعی چند هسته‌ای

۹۶	۶-۲-۳ شطرنجی منظم
۹۷	۷-۲-۳ شطرنجی شعاعی
۹۸	۸-۲-۳ شهر خطی (طولی)
۹۹	۳-۳ الگوی کالبدی شهر
۱۰۰	۱-۳-۳ شهر دارای طرح و الگوهای کالبدی آن
۱۰۸	۴-۳ باورها و فرهنگ انسانی در شکل‌گیری شهر اسلامی
۱۱۲	سؤالات تستی فصل سوم
۱۱۳	سؤالات تشریحی فصل سوم

فصل چهارم

۱۱۵	اهداف کلی
۱۱۵	اهداف یادگیری
۱۱۵	مقدمه
۱۱۶	۱-۴ مفهوم سلسله مراتب در ساختار شهری
۱۱۶	۱-۱-۴ سلسله مراتب شهری چیست؟
۱۱۷	۲-۱-۴ انواع سلسله مراتب شهری
۱۱۹	۳-۱-۴ عناصر تشکیل‌دهنده سلسله مراتب شهری
۱۲۰	۲-۴ مفهوم محله و جایگاه محله در ساختار شهر
۱۲۰	۱-۲-۴ محله چیست؟
۱۲۲	۲-۲-۴ محله از دیدگاه‌های مختلف
۱۲۴	۳-۲-۴ مفهوم محله در شهرهای ایران
۱۲۷	۴-۲-۴ جایگاه محله در شهرهای امروز ایران
۱۲۸	۵-۲-۴ واحد همسایگی و سیر تحول مفهوم محله
۱۲۸	۶-۲-۴ مشخصه‌های محله
۱۲۹	۷-۲-۴ عناصر تشکیل‌دهنده محله:
۱۲۹	۸-۲-۴ زیرساخت‌های محله
۱۳۰	۹-۲-۴ کاربری‌های مختلف در یک محله
۱۳۰	۱۰-۲-۴ نهاد تصمیم‌ساز و ناظر بر قوانین محلی
۱۳۰	۱۱-۲-۴ روند شکل‌گیری محله‌ها در شهر
۱۳۲	۱۲-۲-۴ ساختار کالبدی محله
۱۳۴	۱۳-۲-۴ تکامل نظریه محله
۱۳۵	۱۴-۲-۴ انتقاد از تئوری محله
۱۳۶	۱۵-۲-۴ مقایسه محلات در گذشته و دوران معاصر
۱۳۷	۳-۴ مفهوم مرکز در شهر و جایگاه آن در ساختار شهر
۱۳۷	۱-۳-۴ مفهوم مرکز شهر
۱۳۸	۲-۳-۴ جایگاه مرکز شهر در شهرسازی
۱۴۰	۳-۳-۴ نظریات مختلف ساخت شهر و نقش مرکز در آن‌ها
۱۴۴	۴-۳-۴ ویژگی‌های مرکز شهر
۱۴۵	۵-۳-۴ سلسله مراتب مراکز شهری
۱۴۶	سؤالات تستی فصل چهارم
۱۴۷	سؤالات تشریحی فصل چهارم

۱۴۹	فصل پنجم
۱۴۹	اهداف کلی
۱۴۹	اهداف یادگیری
۱۴۹	۱-۵ هویت شهری چیست؟
۱۵۱	۱-۱-۵ هویت
۱۵۲	۲-۱-۵ هویت شهری
۱۵۵	۳-۱-۵ مهم‌ترین عوامل تشکیل‌دهنده هویت شهری
۱۵۶	۲-۵ مشخصه و ویژگی‌های هویتی در شهر
۱۵۶	۱-۲-۵ هویت مکانی و هویت شهری
۱۵۹	۲-۲-۵ ابعاد هویت بخش شهر
۱۶۱	۳-۲-۵ هویت کالبدی
۱۶۵	۴-۲-۵ هویت در منظر
۱۶۵	۳-۵ شهر امروز ایرانی و نوگرایی
۱۶۸	سؤالات تستی فصل پنجم
۱۶۹	سؤالات تشریحی فصل پنجم
۱۷۱	منابع

مقدمه

شهر و شهرنشینی فزاینده امروز نیاز به مطالعات شهری و بررسی عوامل ایجاد شهرها را برای معماران، طراحان شهری، شهرسازان و برنامه‌ریزان شهری دو چندان نموده است. شناخت تعریف و مفهوم شهر، محلات مسکونی و سلسله مراتب شکل‌گیری آن در بستر زمان امری لازم و حائز اهمیت است. در این راستا و پس از مشاهده‌ی نیاز روز افزون دانشجویان معماری، شهرسازی، برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای به منبعی جامع و سهل‌الوصول، اقدام به تهیه و تنظیم این کتاب نمودیم.

این کتاب مجموعاً شامل پنج فصل است که از تعاریف و دیدگاه‌های مختلف در باب مفهوم شهر آغاز شده و به بیان نظریه‌ها و معرفی اجزای ساختاری و سلسله مراتب شهری و در نهایت به تحلیل هویت شهری می‌پردازد.

در مجموعه‌ای که پیش رو دارید، علاوه بر توجه به جامعیت، روانی و سادگی در بیان مفاهیم، پرهیز از پرداختن به حواشی غیرضروری "در عین گستردگی"، توجه و اشاره به آراء و نظریات صاحبان اندیشه متعالی نیز مدنظر قرار گرفته است. در انتها امید است این کتاب راهی برای شناخت بیشتر مسائل مربوط به شهرسازی برای دانشجویان این رشته و رشته‌های مرتبط با آن باشد.

چکیده

مورخان، شهر را با توجه به قدمت آن، تعریف می‌کنند و از نظر اقتصاددانان، شهر به جایی اطلاق می‌شود که در آن شکلی از نظام سیاسی و مدیریتی و قانون وجود داشته باشد. یا شهر مکانی است که دارای سیاست اقتصادی باشد. شهرها نسبت به تاریخ زندگی بشر عمر کوتاهی دارند. اولین شهرهای جهان در حدود ۵۵۰۰ سال پیش پدید آمدند. این دوره زمانی شامل تمام تاریخ نوشته شده توسط بشر می‌شود، چون ثبت وقایع با پیدایش شهر توأم بوده است.

اولین تلاش‌های مهم و برجسته در عرصه‌ی شناخت شهر و پیچیدگی‌های خاص آن به قرن نوزدهم میلادی بر می‌گردد که منجر به شکل‌گیری الگوهای کارکردگرا و فرهنگ‌گرا گردید. همچنین تعمق در مفهوم شهر به عنوان یک ارگانیزم پویا از دو دیدگاه مختلف کارکردگرا و طبیعت‌گرا، تعبیری متفاوت و گاه همانند را فرا روی ما قرار می‌دهد. به طور کلی در مقیاس جهانی، شهرها بر حسب اندازه، فرم، تراکم و سایر ویژگی‌های خود متفاوت هستند. در ادبیات طراحی شهری، واژه شکل (فرم) شهر را می‌توان مترادف کالبد شهر دانست که فضاهای شهری ویژگی‌های کالبدی و کارکردی (عملکردی) متفاوتی در دوره‌های مختلف و بسترهای جغرافیایی و فرهنگی متفاوت به خود گرفته‌اند.

در شناخت شهرها فضاهای شهری از عناصر کلیدی می‌باشند. فضای شهری فضایی است که عنصری هویت‌بخش از یک شهر تلقی می‌شود؛ به طوری که اغلب شهرهای بزرگ را می‌توان به واسطه فضاهای شهری آن باز شناخت. در حالت کلی

فضاهای شهری می‌توان را در دو قالب مدرن و تاریخی گروه‌بندی نمود. نظریات ساخت شهر به شکل عمده بر ساختار فضایی و روابط اجزاء و عناصر سیستم شهری استوار بوده‌اند. در این میان هر کدام از نظریات ساخت شهر به نحوی به جایگاه بخش مرکزی در شهر توجه کرده و برای آن کارکردهایی قائل شده‌اند. در بیشتر نظریات ساخت شهر، بخش مرکزی دارای کارکردها و فعالیت‌های برتر در سطح شهر و فضای تحت نفوذ آن است و بر این اساس موقعیت آن در فضای شهری نمایان است.

امروزه در سیاست‌های نوین و مدرن شهری، هماهنگی بین فرهنگ و سیاست‌های کلان شهری و شهرسازی کم رنگ شده است. تسلط بازار، قدرت مالی، و قدرت‌های اقتصادی ویرانگر که هیچ‌گونه تعهد معنوی و اخلاقی در قبال آسایش و رفاه عمومی ندارند، تأثیرات منفی عدیده‌ای بر ساختار و پیکره شهر وارد نموده‌اند. بنابراین لازم است در نظامات شهری با ایجاد اماکن هویت‌بخش، همسو کردن طراحی شهری با جنبه‌های عملکردی، اعتقادی و اجتماعی شهروندان و نیز در نظر گرفتن اصول زیبایی‌شناسی، به فاصله گرفتن از شهرهای ناکارآمد و رسیدن به شهرهای آرمانی کوشید.

فصل اول

شهر

اهداف کلی

در پایان فصل دانشجو با مفاهیم زیر آشنا می‌شود:

۱. تعریف شهر از دیدگاه‌های مختلف
۲. معروف‌ترین نظریه‌پردازان شهر و دیدگاه‌هایشان
۳. عوامل مشخصه شهر از روستا
- ۴- تاریخچه پیدایش شهر
۵. شهر دوره اسلامی

اهداف یادگیری

دانشجو پس از مطالعه این فصل می‌بایست بتواند:

۱. تعریف شهر را از منظر دیدگاه‌ها و نظریه‌پردازان بیان شده بشناسد.
۲. مشخصه‌های شهر و روستا را بشناسد و تفاوت‌های آن‌ها را در ذهن داشته باشد.
۳. تاریخچه پیدایش شهر را از شهرهای نخستین تا انقلاب صنعتی در ذهن داشته باشد.
۴. خصوصیات و ویژگی‌های شهر اسلامی را بشناسد.

۱-۱ شهر چیست؟

شهر مجموعه‌ای از ترکیب عوامل اجتماعی و محیط‌های ساخته شده توسط انسان است که در آن جمعیت ساکن متمرکز شده است. معمولاً جمعیت در این مجموعه به صورت

منظمی درآمده و آداب و رسومی را برای خود ابداع کرده است. علاوه بر آن، جمعیت در آن به صورت مختلف تخصص یافته، ولی از نظر تولید انرژی و تأمین مواد غذایی معمولاً وابستگی شدیدی به مجموعه‌های مشابه با طبیعت یا مجموعه‌های روستایی دارد.

در تمدن‌های کهن مراکز جمعیتی وجود داشته است که به آن نقاط، شهر اطلاق می‌شد و قطعاً به مناسبت نوع شغل و وظایفی که به عهده داشته‌اند با مناطق روستایی متفاوت بوده‌اند. به عنوان مثال، رومیان لغتی را بنام Urbs به کار برده‌اند که درست در مقابل روستا استفاده شده است، و زمانی که به محلی می‌رفته‌اند که فرم زندگی و مشاغل آن با زندگی روستایی متفاوت بوده است این لغت را به کار می‌بردند. امروزه معمولاً به نقاطی اسم شهر اطلاق می‌شود که دارای جمعیت است و از نظر فعالیت، متنوع‌تر از مناطق روستایی می‌باشد. ولی این حکم نیز قطعی نمی‌تواند باشد زیرا بسیاری از مراکز و نقاط وجود دارند که در یک فصل از سال دارای جمعیت و در غیر آن فصول خالی می‌باشند.

شهر، تعریف جامع و کاملی ندارد. هر کسی از ظن خود، شهر را معنا کرده است: ارسطو (۳۲۳ پیش از میلاد) شهر را چنین تعریف می‌کند:

«جامعه‌ای که سرانجام از فراهم آمدن چندین دهکده پدید می‌آید، «شهر» نام دارد که می‌توان گفت که از لحاظ توانایی برآورد نیازهای خویش به غایت کمال رسیده است. یا دقیق‌تر بگوییم، اگر پیدایی شهر بهر زیستن است، وجودش از برای به زیستن است... شهر نقطه کمال و غایت جوامع دیگر است.»

«ژان برون^۱ و «پیردفونت^۲ می‌گویند:

«در برابر قصبه، که بیشتر ساکنان آن خارج از منطقه شهری فعالیت دارند، شهر، مکانی است که بیشترین جمعیت آن، بسیاری از وقت خود را در داخل منطقه شهری صرف می‌کنند.»

«ماکس سور^۱ که در مطالعات جغرافیای انسانی از جامعه‌شناسی مایه می‌گیرد، شهر را الگوی کاملی از زندگی اجتماعی می‌داند، اجتماعی که از سینه جوامع روستایی قد کشیده است. (فرید، ۱۳۸۲: ۱)

1. Jean Brown
2. Pierre Dfvtntn

بدین ترتیب می‌توان گفت که هر عملی و هر صنفی متناسب با معلومات و مهارت‌های خود، تعریفی از شهر ارائه کرده است. لغت‌نامه‌ها هم با جمع‌بندی این دیدگاه‌ها در چکیده‌ای، شهر را چنین تعریف می‌کنند:

- مجموعه‌ی مسکونی بزرگ با جمعیت بسیار که شامل تأسیسات اداری، رفاهی، بازارها، و خیابان‌های متعدد است. (سخن، «شهر»).

- آبادی بزرگ که دارای خیابان‌ها، کوچه‌ها، خانه‌ها، دکان‌ها، و سکنه بسیار باشد. (معین، «شهر»).

- مدینه و بلد و اجتماع خانه‌های بسیار و عمارات بی‌شمار که مردمان در آن‌ها سکنی می‌کنند در صورتی که بزرگ‌تر از غصبه و قریه و ده باشد. (دهخدا، «شهر»).

در ادامه تعاریف متعدد از شهر، به بررسی شهر از دیدگاه‌های مختلف می‌پردازیم.

۱-۱-۱ شهر از دیدگاه قرآن مجید

در علوم جامعه‌شناسی و جغرافیای انسانی، سخن از ملاک‌های شهری و روستایی، بسیار رفته است و هر دانشمند و کارشناسی از زاویه‌ای بر آن نگریسته و متناسب با داده‌های خود تعریفی ارائه کرده است. در آن تعاریف، توسعه فیزیکی، میزان جمعیت، وجود نهادهای مدنی و اقتصادی و صنعتی از مهم‌ترین شاخص‌های تمییز دهنده شهر از روستايند؛ اما قرآن مجید، جدای از این ملاک‌ها، ملاک فرهنگ دینی و اجتماعی را مطرح می‌نماید که بسیار آموزنده و حائز اهمیت است.

- مفهوم مدینه

واژه «مدینه» از ریشه کلمه «دین» گرفته شده است. دین، معانی زیادی دارد که عبارت است از: حساب، حکومت، شریعت، قانون، قضاوت، سیرت، اخلاق، تدبیر، سیاست، گناه، تقوا، پرهیزکاری، طاعت، بندگی، پاداش، مجازات و خواری. (ابن‌منظور، ۱۷۰/۱۳-۱۶۶) در لغت اوستایی، دین به معنی «شریعت» و در کتب زرتشتی به مفهوم

«کیش و آیین و خصوصیات اخلاقی» است. در قرآن مجید، دین به معنی «شریعت»، «آیین»، «قیامت» و «ایمان قلبی» به کار رفته است. در زبان‌های اروپایی Religion به معنی عقیده و اعتقاد یا دقت و مراقبت اخذ شده است. متکلمان اسلامی این اصطلاح را به معنی «قانون الهی» به کار برده‌اند. برخی از دانشمندان علوم جامعه‌شناسی از جمله «آگبرن»^۱ و «نیمکف»^۲ بر این باورند که دین، دارای دو مفهوم فردی و اجتماعی است: دین در مفهوم فردی، مجموعه‌ای است از اعتقادات پیچیده و نیروهای فوق طبیعی و در معنی اجتماعی، مجموعه‌ای از سازمان‌های اجتماعی مشتمل بر مفاهیم و احکام و شعائر مخصوص است (همان). بنابراین مدینه دارای مفهوم ارزشی و جامعی است که نمایانگر قانونی خوب و متعالی، مدیریتی شایسته و منابع انسانی توسعه‌یافته و فرمان‌بردار در بین یک امت یا جامعه می‌باشد.

تصویر ۱-۱ مدینه‌النبی، عربستان (منبع: <http://fa.wikipedia.org>)

- شاخص‌های شهری در قرآن مجید

در قرآن مجید، واژه «مدینه» ۱۴ بار، آن هم با «ال» تعریف، یعنی به صورت «المدینه»

1. William.F.Ogburni
2. Meyer .FNimkoff

به کار رفته است و «قریه»، ۶۰ بار در شکل‌های معرفه، نکره، مفرد، تثنيه و جمع دیده می‌شود. در اصطلاح قرآنی، همه آبادی‌های روی زمین - چه بزرگ و چه کوچک - با تابلوی قریه شناسانده می‌شوند؛ مگر اینکه با ملاک‌های ویژه‌ای سازگاری داشته باشند. به قول سعدی:

چه مصر و چه شام و چه برّ و چه بحر همه روستایند و شیراز شهر

ملاک‌های قرآن مجید در شناسایی شهر عبارتند از:

الف) صلاحیت فرهنگی اشخاص ساکن

ب) حضور و سکونت پیامبری از پیامبران خدا:

• مدینه، شهر حضرت صالح(ع)

• مدینه، شهر حضرت لوط(ع)

• مدینه، شهر حضرت یوسف(ع)

• مدینه، سکونتگاه حضرت موسی(ع)

ج) مدینه، مدینه النبی(ص):

نام قبلی مدینه، یثرب بود. یثرب پس از هجرت، به افتخار ورود و سکونت پیامبر اسلام(ص) در آن شهر - شاید هم به دستور خداوند تبارک و تعالی - «مدینه النبی» نامیده شد. خداوند متعال در قرآن مجید ابتدا مکه را «بلد» نامیده است و پس از هجرت پیامبر(ص) از آن شهر تعبیر به قریه کرده است؛ اما از مدینه به احترام اقامت و مدفن پیامبر(ص) هیچ وقت جز مدینه یاد نکرده است؛ مگر یک بار به نقل قول از منافقان مدینه، که از شدت کینه و عناد با پیامبر(ص)، اهل مدینه را با نام قبلی آن، یعنی اهل یثرب، صدا کرده‌اند.

۱-۱-۲ شهر از دیدگاه جمعیتی

ساده‌ترین تعریف از شهر، تعریف عددی است، زیرا یکی از بهترین وجوه تمایز بین شهر و ده، تعداد جمعیت آن است. بر اساس عدد می‌توان شهر را چنین تعریف نمود: مرکزی از اجتماع نفوس که در نقطه‌ای گرد آمده و تراکم و انبوهی جمعیت در آن از حد معینی پایین‌تر نباشد. این حد در بسیاری از کشورها ۲۵۰۰ نفر است. البته تعداد و رقم شاخص برای شناخت شهر، هم از نظر زمانی و هم از نظر مکانی متفاوت است، و

مهم‌تر آن که در هر کشوری بنا به موقعیت خاص آن کشور میزان جمعیت شهر تفاوت می‌کند. مثلاً، در فرانسه، آلمان، چک‌اسلواکی و ترکیه مقیاس شناخت شهر از ده، تعداد ۲۰۰۰ نفر ساکن است. در ایالات متحده و مکزیک رقم ۲۵۰۰ نفر، در هلند و یونان ۵۰۰۰ نفر، در ژاپن ۳۰۰۰۰ نفر، در نیجریه ۲۰۰۰۰ نفر و در ایرلند رقم ۱۵۰۰ نفر مشخص‌کننده‌ی شهری بودن یا روستایی بودن یک نقطه می‌باشد. در کشور ما، جایی که به‌طور رسمی شهر شناخته شده است، طی سرشماری‌های ۱۳۳۵ الی ۱۳۸۵ متفاوت بوده است. در سرشماری سال ۱۳۳۵، ۱۳۴۵ و ۱۳۵۵ شهر به جایی اطلاق شده که جمعیت آن معادل ۵۰۰۰ نفر بوده است. علاوه بر این کلیه مراکز شهرستان‌ها (بدون در نظر گرفتن جمعیت آن‌ها) شهر محسوب شده‌اند. در سرشماری سال ۱۳۶۵ دارا بودن جمعیت ۵۰۰۰ نفر از تعریف حذف شده است و شهر به جایی اطلاق شده است که در زمان سرشماری دارای شهرداری باشد. (سالنامه آماری، ۱۳۸۵) این تغییر با توجه به تعریف شهر در قانون جدید تقسیمات کشوری ایجاد شد که در آن کلیه نقاط دارای شهرداری در زمان تصویب قانون را شهر دانسته و ایجاد شهرداری در نقطه‌ای دیگر را در آینده موکول به داشتن حداقل ۱۰۰۰۰ نفر جمعیت نموده است. در سرشماری سال ۱۳۷۵ نیز این تعریف، یعنی دارا بودن شهرداری، ملاک تفکیک شهر از روستا شده است. (همان)

عده‌ای از اندیشمندان معتقدند منطقه‌ی شهری دائماً در حال توسعه است و نمی‌توان آن را در یک چهار دیواری قرار داد که بتوان حدود و تعداد آن‌ها را مشخص کرد، بنابراین بهتر است در این‌گونه موارد به جای کلمه شهر، منطقه‌ی شهری اطلاق شود. ضمن اینکه تعریف آماری و عددی (با وجود اینکه تعریف روشن و ساده‌ای است) ولی از نظر علمی نمی‌توان آن را تعریف جامعی دانست.

۱-۳-۱ شهر از دیدگاه فرهنگی، اجتماعی و سیاسی

نقش کارکردی فضاهای شهری به‌عنوان مکان فعالیت‌های عمومی و عرصه تعاملات شهری، از دیرباز تاکنون همواره وجود داشته است؛ به‌طوری‌که فعالیت‌های مردم هر عصر را می‌توان از فضاهای شهری آن‌ها باز شناخت و یا بالعکس فضاهای شهری را به واسطه فعالیت‌ها و علایق شهروندان معرفی نمود؛ بنابراین رابطه تنگاتنگی میان توسعه

فرهنگی، اجتماعی و سیاسی یک شهر و فضاهای شهری آن وجود دارد. به اعتقاد بسیاری از اندیشمندان، بالاترین مرحله بلوغ فرهنگی، اجتماعی شهروندان یک شهر در فضاهای شهری به وقوع می‌پیوندد؛ همان جایی که علاوه بر فرم و کالبد دارای مفهومی وسیع‌تر با عنوان محتواست. دکتر حمیدرضا پارسی عناصر محتوای فضای شهری را فعالیت‌ها و حیات مدنی می‌داند. فعالیت‌های انسانی در عرصه فرهنگی، اجتماعی و سیاسی، ضامن بقای زندگی جمعی و حس شهروندی است که به واسطه فضاهای شهری گسترش و تجلی می‌یابد؛ به عبارتی فضای شهری مکانی است که مناسبات چهره به چهره، تظاهرات سیاسی و حتی جشن‌های عمومی در آنجا برگزار می‌شود و به واسطه حضور همین فعالیت‌ها می‌تواند مفاهیمی چون مشارکت شهروندی، جامعه مدنی و ... را در بر گیرد. حیات مدنی یا مدنیت نیز چیزی جدای از مردم، مشارکت آنان و روابط انسانی- اجتماعی آنها نیست که نماد سازنده آن فضای شهری است. از طرفی همان‌گونه که رنگ، نور، فرم و جریان حاکم بر یک فضای معماری می‌تواند در نحوه نگرش به آن فضا و حتی احساس شادی یا غم ساکنین آن فضا تأثیر بگذارد، فضای شهری نیز بر مخاطبین خود، که اساس شکل‌دهی به یک شهر می‌باشند، تأثیرگذار است. فضای شهری باز عموماً القاکننده آزادی و حقوق شهروندی است؛ جایی که احساس جوشش و خروش در آن وجود دارد، نمی‌توان آهسته و بی‌تفاوت بود و بدون شک چنین است که بسیاری از فضاهای شهری، خود موجب جنبش‌های فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و ... بوده‌اند.

در تعریف اجتماعی شهر از نظر مارکس و انگلس، دو خصیصه، شهر را از روستا متمایز می‌شود:

۱- تقسیم کار در شهر و روستا: شهرها به تناسب نوع شغل و وظایفی که ساکنین آنها دارند از روستاها متمایز می‌شوند.

۲- تمرکز و انزوا: شهر را واقعیت تمرکز جمعیت، تمرکز ابزار تولید یا تمرکز سرمایه، تمرکز لذات و تمرکز احتیاجات به وجود می‌آورد؛ در حالی که روستا واقعیت دیگری است که درست در نقطه مقابل واقعیت شهر است، یعنی انزوا و پراکندگی را ارائه می‌دهد.

دانشمند یونانی به نام «پاوسینیاس»^۱ ماهیت شهر را چنین تبیین کرده است: «شهر عبارت است از محلی که قدرت، حکومت، میدان ورزشی، تئاتر، بازار و آب آشامیدنی در آن وجود داشته باشد؛ و مرزبندی‌ها در آنجا صورت پذیرد؛ و مجلسی داشته باشد که اعضاء و یا نمایندگان را در خود جای دهد.» (عبدالستار عثمان، ۴۷)

۱-۱-۴ شهر از دیدگاه اقتصادی

در بعد اقتصادی، شهر جایی است که دارای وجه غالب اشتغال صنعتی، خدماتی و سبک مصرف و زندگی یا شیوه تولید متفاوت از روستا است. برای اقتصاددانان شهری، ناحیه‌ای جغرافیایی به عنوان شهر شناخته می‌شود که در برگیرنده تعداد زیادی از مردم در یک ناحیه‌ای نسبتاً کوچک باشد. اقتصاددانان یک ناحیه شهری را بر حسب تراکم جمعیتی تعریف می‌کنند به این دلیل که یک اقتصاد شهری، بر تماس مداوم بین فعالیت‌های اقتصادی مختلف پایه‌گذاری می‌شود و زمانی چنین تماس‌هایی عملی است که بنگاه‌ها و خانوارها در یک ناحیه نسبتاً کوچکی متراکم شده باشند. (قادری، ۹:۱۳۸۶)

«فردریک فن ریشتفن»^۲ می‌گوید: «شهر، اجتماعی از انسان‌ها در مکان معینی است که حیات عادی آنان از فعالیت‌های غیر زراعی به ویژه از راه بازرگانی و صنعت تأمین می‌گردد.» همچنین طبق نظر واگنر^۳، شهر محل تجمع امور بازرگانی است.

۱-۱-۵ شهر از دیدگاه جغرافیایی

به نظر جغرافی‌دانان، شهر منظره‌ای مصنوعی از خیابان‌ها، ساختمان‌ها، دستگاه‌ها و بناهایی است که زندگی شهری را امکان‌پذیر می‌سازد. جغرافی‌دانان شهر را به عنوان یک واحد مجزا به حساب نیاورده و ارتباط متقابل آن را با منطقه و کشور مورد مطالعه قرار می‌دهند. (شیعه، ۱۳۸۹: ۴) شهر برای جغرافی‌دانان در ابتدا با مفهوم فضای جغرافیایی روشن است و اولین عاملی که مشخص‌کننده شهر است موقع و مقر جغرافیایی شهر است و مهم‌ترین معیار، شناخت جغرافیایی محلی و ناحیه‌ای شهر است

1. Pavsinyas.
2. Friedrich von richthofen
3. Wagner

که به کمک نقشه‌ها صورت می‌گیرد. موقع جغرافیایی شهر بیانگر وضعیت شهر نسبت به راه‌های ارتباطی، منابع انرژی و مواد اولیه و نیروی انسانی موجود در ناحیه است.

۱-۱-۶ شهر از دیدگاه تاریخی

کلمه شهر یا شار، در دوره ساسانیان غالباً به معنی کشور به کار می‌رفته است؛ مانند ایرانشهر به معنی کشور ایران و تقریباً معادل کلمه خَشَر در فارسی باستان به معنی مملکت و قلمرو سلطنت. محتملاً، حتی در فارسی کهن، شهر، علاوه بر معانی کشور و ولایت، معنی آبادی بزرگ یا شهر به معنی کنونی هم داشته است و این ظاهراً بدین مناسبت بوده است که بسیاری از شهرهای بزرگ ایران آبادی‌های تابعه داشته‌اند که متعلق به شهر محسوب می‌شده‌اند. (مصاحب، «شهر»)

از طرفی شهر به آبادی اطلاق می‌گردد که بر خانه‌های بسیار و خیابان‌ها و میدان‌ها و بازارها مشتمل بوده و دارای سازمان‌های اداری و انتظامی باشد. مجموعه‌ای از خانه‌ها، عمارات، خیابان‌ها، و کوچه‌ها که در ناحیه‌ای محدود قرار دارند. در دوره ساسانیان تقسیم ایالات به بخش‌ها بوده هر یک از بخش‌های کوچک را شهر و کرسی آن را شهرستان می‌گفته‌اند. (دهخدا، «شهر»)

برخی از اندیشمندان معتقد هستند که مراکزی که از قدیم نام شهر به آن‌ها اطلاق شده است، به عنوان شهر شناخته می‌شوند و در واقع به افتخار قدمتی که دارند، همیشه شهر باقی می‌مانند. (شیعه، ۱۳۸۴: ۹۵)

۱-۱-۷ شهر از دیدگاه شاعران

برای شاعران، شهر جایگاه وهم و هیجانات و سراب فریبنده با نهایت تنوع و گوناگونی زندگی است که مدام رو به تازگی و تحول دارد. یکنواختی و پیش‌پافتادگی آن همچون کابوسی است برای شاعران، و غول‌آسایی، تضاد و لجام گسیختگی و بی‌بندوباری شهرها همیشه مورد آرزو و پسند آنان نیست. در تأیید این مدعا نگاهی داریم بر فریاد لئوپلد سدار سنگور^۱، شاعر سیاه‌پوست سنگالی که از غم زادگاه خود در شهر نیویورک

۱. Leopold sedar senghor لئوپولد سدار سنگور ادیب، شاعر و مبارز آفریقایی است. مبارزات وی و همفکرانش به استقلال آفریقا و سرانجام به انتخاب او به عنوان اولین رئیس جمهور این قاره پس از استقلال انجامید.

بدینسان نالیده است:

پا نزده روز بی چشمه و بی چراگاه
 تمام پرندگان آسمان
 به ناگهان فرو می افتند و زیر خاکسترهای مهتابی می میرند...
 سپس سدار سنگور خطاب بر هارلم و گتوی سیاهان چنین می گوید:
 هارلم، هارلم! این است آنچه در تو دیده ام هارلم!
 نسیم سبز گندم ها
 می روید از میانه سنگفرش های شخم خورد...
 سدار آنگاه در رؤیایی از وحدت و امید چنین می گوید:
 نیویورک با توام نیویورک!
 بگذار خون سیاه در خون تو روان گردد
 تا بسان روغن زندگی؛ زنگ ها را از بندهای فولادین تو بزداید...
 از اشعار شاعران دیگر سرزمین ها که بگذریم، شاعران ایران زمین نیز بر شهر و
 انسان های شهرنشین اندیشیده اند. شاعران بزرگی همچون فردوسی، سعدی، حافظ و
 شهریار در اشعار خود به شهرها پرداخته و آن ها را توصیف نموده اند.
 دو فرزند ما را کنون باد و خیل بیاید شدن تا در اردبیل
 به مرزی که آنجا دژ بهمن است همه ساله پرخاش اهریمن است

«شاهنامه فردوسی»

سهراب سپهری در شعر زیبای "صدای پای آب" شهر را "رویش هندسی سیمان
 و آهن و سنگ" می بیند. احمد شاملو نیز در شعر "کوچه" بعد از مقدمه ای اشاراتی بر
 شهر و فریاد شهریان دارد.

قیصر امین پور هم از آرمان شهر و تأثیر شاعران بر شهرنشینی سخن می گوید هم
 شهر را در معنی (مدینه و سرزمین) استفاده می کند هم با نام بردن بعضی از شهرها
 (اصفهان، مشهد، شیراز، نیشابور، کوفه) ما را با شهرهای سنتی و ویژگی های آن پیوند
 می زند و هم از فضای فرهنگی شهر مدرن به جا استفاده می نماید. وی در کتاب «گل ها
 همه آفتابگردانند» بیشترین صحبت از فضای شهر را نسبت به دیگر کتاب هایش دارد او

جایگاه خودش را (به عنوان یک شاعر) در ساختن آرمان‌شهر به ما یاد آور می‌شود و شهری که در آن زندگی می‌کند را به صورت یک ناشهر برایمان ترسیم می‌کند. منوچهر کوهن شاعر و معمار، در شعری روان، با بیان زیبا و غنی از مفاهیم جغرافیایی به ترسیم تباین‌ها و تضادهای حاکم بر فضای اجتماعی تهران پرداخته است:

شهر من...

شهر تهران

اژدهایی خفته بر پای البرز

دامی نهفته بر دامن تاریخ

زخمی گشوده بر قلب ایران

...

شهر من تهران

دست‌هایت، بال‌های باورم

کوچه‌هایت رگ‌های زندگانیم

درد تو، برگ‌ریزانم

و خاکت آخرین خانه‌ام

شهر من آشیان من، کوی من

شهر بی‌امان

شهر شطرنجی

دوست می‌دارمت

با تو می‌مانم ...

«منوچهر کوهن»

۱-۲ مهم‌ترین و معروف‌ترین نظریه‌پردازان شهر

بزرگان و اندیشمندان به نام علوم شهری و جامعه‌شناسی شهری در این باب به تعریف مفاهیم و معانی مختلفی از شهر و تجزیه و تحلیل از ابعاد مختلف آن پرداخته‌اند. در